

Burgerschaps- en mensenrechten- educatie

Leermiddelenanalyse

primair en voortgezet onderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Burgerschaps- en mensenrechteneducatie

Leermiddelenanalyse

Maart 2012

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2012 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Annette Thijs (SLO), Harry de Ridder (CMO)

Met medewerking van: José Lodeweges en Jeroen Bron (SLO)

De publicatie is mede mogelijk gemaakt door:
Ministerie van Buitenlandse zaken (BuZa), Den Haag

Informatie

SLO

Afdeling: O&A

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 666

Internet: www.slo.nl

E-mail: O&A@slo.nl

AN: 7.5185.487

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Opzet	7
2.1	Selectie van leermiddelen	7
2.2	Analyse-instrument	8
2.3	Uitvoering van de analyse	9
3.	Resultaten	11
3.1	Methodes	11
3.2	Thematische leermiddelen	13
4.	Conclusies en aanbevelingen	15
	Referenties	17
	Bijlage A Leermiddelenanalyse mensenrechteneducatie analyse-instrument	19
	Bijlage B Samenvatting resultaten leermiddelenanalyse per leermiddel	33

1. Inleiding

Zowel nationaal als internationaal zijn er in de afgelopen jaren aanbevelingen gedaan en verzoeken geweest voor het versterken van de aandacht voor mensenrechten in het Nederlandse onderwijs. Daarnaast laten verschillende onderzoeken zien dat de Nederlandse jeugd - in vergelijking met hun internationale leeftijdsgenoten - laag scoort wanneer het gaat om kennis van mensenrechten. Om de aandacht voor mensenrechteneducatie een meer structurele en duurzame plaats te geven in het onderwijs is door het ministerie van Buitenlandse Zaken en in overleg met het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan SLO gevraagd om mensenrechten voorbeeldmatig uit te werken als onderdeel van het leerplanvoorstel actief burgerschap en sociale integratie. Met een dergelijke leerplankundige uitwerking van mensenrechten als onderdeel van burgerschap, wordt gestreefd naar meer inzicht in en overeenstemming over kernelementen voor mensenrechteneducatie en naar een meer zichtbare samenhang met burgerschap (Bron & Vliet, 2012). Een vervolgstap is om te kijken hoe leermiddelen aansluiten en benut kunnen worden bij het in de praktijk brengen van deze kernelementen. Er is een groot aanbod van thematische materialen. Die worden bijvoorbeeld aangeboden via de materialenbank van het Platform Mensenrechteneducatie. Dat is ondergebracht bij het Centrum voor Mondiaal Onderwijs. Verder zijn er vakspecifieke methoden. Die bieden aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie. Dit blijkt uit onderzoek van het Platform Mensenrechteneducatie (2008). Het doel van deze leermiddelenanalyse is zicht te krijgen op de mogelijkheden die leermiddelen voor mensenrechteneducatie bieden. Het gaat erom onderwerpen, thema's en opdrachten op het terrein van mensenrechteneducatie in kaart brengen.

De leermiddelenanalyse streeft twee opbrengsten na.

Ten eerste: meer inzicht in het aanbod voor mensenrechteneducatie in het funderend onderwijs. Het aangeboden leerplan op scholen komt voor een belangrijk deel tot uitdrukking in leermiddelen. Een helder beeld van aspecten van mensenrechteneducatie in leermiddelen geeft een indicatie van de mate waarin en de wijze waarop leerlingen in het funderend onderwijs in aanraking komen met mensenrechteneducatie.

Ten tweede: een helder overzicht voor scholen en leraren van mogelijkheden die leermiddelen voor mensenrechteneducatie bieden. Omdat mensenrechteneducatie een breed scala aan thema's behelst, is het voor leraren vaak lastig om goed zicht te houden op de vraag in hoeverre hun aanbod voldoende aandacht aan mensenrechten besteedt en om in de veelheid aan beschikbare materialen een selectie te maken van stof die bij die thema's aansluit.

Ten slotte kunnen op basis van uitkomsten van deze analyse aanbevelingen gedaan worden aan uitgeverijen en auteurs voor de ontwikkeling van toekomstige leermiddelen voor mensenrechteneducatie.

2. Opzet

2.1 Selectie van leermiddelen

In de leermiddelenanalyse zijn exemplarisch tien leermiddelen onderzocht om zicht te krijgen op aanknopingspunten voor de invulling van mensenrechteneducatie. Gekozen is voor een combinatie van reguliere methodes en thematisch pakketten. Reguliere methodes worden veel en regelmatig gebruikt en hebben daarmee een groot bereik. Thematische pakketten worden meer incidenteel gebruikt maar gaan meer specifiek in op mensenrechteneducatie en worden vaak in aanvulling op methodes gebruikt. In totaal zijn vijf reguliere methodes en vijf thematische pakketten onderzocht. Bij de selectie is uitgegaan van de combinatie van leermiddelen voor zowel het basisonderwijs (midden/bovenbouw) als het voortgezet onderwijs. In het voortgezet onderwijs is gekeken naar alle onderwijsstromen - lwoo, vmbo-bk, vmbo-kgt, vmbo-t, havo, en vwo - om zo zicht te krijgen op het gemeenschappelijke en verplichte aanbod voor alle leerlingen. Daarbij is vooral gekozen voor de lagere niveaus van het voortgezet onderwijs, dat wil zeggen de onderbouw en het vmbo, om zo het minimale aanbod van mensenrechten aan alle leerlingen in het primair en voortgezet onderwijs. In totaal is gekozen voor vier leermiddelen voor het basisonderwijs en zes voor het voortgezet onderwijs.

Wat betreft de reguliere methodes is gekeken naar methodes voor leergebieden die inhoudelijk raakvlak hebben met mensenrechteneducatie. Uit de analyse van leermiddelen voor burgerschapsvorming (SLO, 2008) blijkt dat het daarbij gaat om de mens- & maatschappijvakken (geschiedenis, aardrijkskunde, wereldoriëntatie), sociaal-emotionele ontwikkeling en levensbeschouwing. Omdat levensbeschouwing echter niet voor elke school een verplicht vak is, is dit leergebied buiten beschouwing gelaten. Binnen de leergebieden geschiedenis, wereldoriëntatie/mens & maatschappij, en sociaal-emotionele ontwikkeling is een selectie gemaakt van veel gebruikte methodes.

Voor de thematische pakketten is een keuze gemaakt uit het brede aanbod dat beschikbaar is voor mensenrechteneducatie. Een overzicht hiervan is te vinden in de materialenbank van het Platform Mensenrechteneducatie (<http://www.cmo.nl/pmre/>) en op het Leermiddelenplein (<http://www.leermiddelenplein.nl/>, trefwoord: mensenrechten). Gekozen is voor vijf veel gebruikte pakketten, waarvan twee voor het basisonderwijs en drie voor het voortgezet onderwijs.

Op basis van bovenstaande overwegingen zijn de volgende tien leermiddelen geselecteerd:

Doelgroep	Methodes	Lespakketten
PO	<u>Brandaan</u> Malmberg Uitgeverij (2008-2011) Geschiedenismethode groep 5-8 <u>Leefstijl</u> Leefstijl voor jongeren, onderdeel van uitgeverij Edu'Actief (2008) Materialen voor groep 5-8 (m.u.v. levensbeschouwing)	<u>KinderrechtenReis</u> Amnesty International (2009) Groep 7-8 <u>Kinderrechten aankaarten</u> Zorn (2010) Groep 7-8

Doelgroep	Methodes	Lespakketten
VO onderbouw	<u>Plein M</u> Noordhoff Uitgevers (2010-2012) Methode Mens en maatschappij Materialen lwoo-vmbo-bk 1-2 <u>Feniks voor de onderbouw (vwo editie)</u> ThiemeMeulenhoff (2008-2009) Geschiedenis	<u>Free2choose</u> Anne Frank (2008) vmbo 2-3, havo/vwo 2-3 <u>Wereldburgers in de krant</u> Stichting Nieuws in de klas (2010-2011) VO
VO bovenbouw	<u>Impuls</u> (3e editie) Noordhoff Uitgevers (2011) Maatschappijleer 1 voor het vmbo	<u>Reality check!</u> Amnesty International ¹ (2008) vmbo, havo/vwo

2.2 Analyse-instrument

In het onderzoek zijn de genoemde leermiddelen geanalyseerd aan de hand van het analyse-instrument voor mensenrechteneducatie. Dit instrument is gebaseerd op kernconcepten van mensenrechteneducatie zoals beschreven door Oomen (2010) en het leerplan mensenrechteneducatie (SLO, 2011). Mensenrechteneducatie omvat zowel kenniselementen (weten), als vaardigheden (kunnen) en houdingen (willen). Mensenrechteneducatie kan worden gezien als een integraal onderdeel van actief en democratisch burgerschap. Binnen dit kader brengt het onderdeel een verdieping aan in kennis over rechten en plichten in een democratische rechtsstaat en biedt het een universeel geaccepteerd moreel kader op het gebied van algemene basiswaarden. Vanuit de centrale notie van respect voor de menselijke waardigheid streeft mensenrechteneducatie verder naar het versterken van die vaardigheden en houdingen die van belang zijn voor het omgaan met diversiteit.

Bij de ontwikkeling van het analyse-instrument voor mensenrechteneducatie is aangesloten bij eerdere analyse-instrumenten voor mensenrechten en burgerschap, te weten de 'checklist mensenrechteneducatie' van het Platform Mensenrechteneducatie, de leermiddelenanalyse van het Platform Mensenrechteneducatie (2008) en het leermiddelenanalyse-instrument voor burgerschapsvorming van SLO (2008). Het hier gebruikte analyse-instrument richtte zich primair op doelen voor mensenrechteneducatie; bredere doelstellingen van het leerplanvoorstel actief burgerschap en sociale integratie zijn buiten beschouwing gelaten.

Het analyse-instrument bestaat uit drie delen:

- Deel I: achtergrondgegevens, waaronder algemene beschrijving van de methode en de materialen waaruit deze bestaat.
- Deel II: inhoudelijke aspecten, met vragen over aan de aanwezigheid van inhoudsaspecten van mensenrechteneducatie.
- Deel III: didactiek, met vragen over de didactische aanpak en werkvormen.

Deel II van het analyse-instrument bevat een checklist waarmee inhoudelijke aspecten van mensenrechteneducatie in kaart gebracht kunnen worden. De inhoudsaspecten zijn opgedeeld in vier domeinen: (A) mensenrechten algemeen, (B) specifieke mensenrechten, (C) naleven van mensenrechten, en (D) schendingen van mensenrechten. Ieder domein bevat een aantal kernthema's, zoals te zien in onderstaande tabel. De kernthema's zijn verder uitgewerkt in onderwerpen. Zie daarvoor het analyse-instrument in bijlage A.

¹ Het lespakket is momenteel niet leverbaar

A Mensenrechten algemeen	B Specifieke mensenrechten
A1 Mensenrechten A2 Verklaringen en verdragen A3 Ontstaan van mensenrechten A4 Principes achter mensenrechten	B1 Politiek-individuele rechten B2 Sociaal-economische rechten B3 Culturele rechten
C Naleven van mensenrechten	D Schendingen van mensenrechten
C1 Bescherming van mensenrechten C2 Verantwoordelijkheden bij het naleven van mensenrechten C3 Opkomen voor mensenrechten	D1 Mensenrechtenschendingen D2 Spanning tussen verschillende rechten D3 (Politieke) discussies

Per onderwerp wordt de mate waarin en de wijze waarop het onderwerp voorkomt in het materiaal gescoord. Hierbij worden de volgende scores toegekend:

Score 1:	Thema gerelateerd aan mensenrechten, maar niet expliciet in verband gebracht met mensenrechten
Score 2:	Thema gerelateerd aan mensenrechten, en expliciet in verband gebracht met mensenrechten
Score 3:	Thema gerelateerd aan mensenrechten, expliciet in verband gebracht met mensenrechten, en uitgewerkt in vragen/opdrachten en activiteiten

In een toelichting worden de onderwerpen nader gespecificeerd (beschrijving van de wijze waarop het onderwerp aan de orde komt) en worden aansprekende aspecten beschreven. Ook wordt de vindplaats vermeld.

Deel III van het analyse-instrument bestaat uit vragen over didactische aspecten. De vragen richten zich alleen op werkvormen en opdrachten die voorkomen in die onderdelen van de methode waarin elementen van mensenrechteneducatie aan de orde komen (met score=3). Per vraag wordt de mate waarin het didactische aspect voorkomt in de methode aangegeven:

++	komt expliciet en regelmatig aan de orde (het aspect neemt een prominente plaats in)
+	komt expliciet aan de orde
+/-	komt enigszins of indirect aan de orde
-	komt niet aan de orde

In een toelichting worden de aspecten nader gespecificeerd (kort) en worden aansprekende voorbeelden gegeven. Waar relevant wordt de vindplaats vermeld (bijvoorbeeld wanneer een bepaald aspect vooral of alleen in een bepaald leerjaar voorkomt).

2.3 Uitvoering van de analyse

De leermiddelenanalyse vond plaats in de periode april tot november 2011. De analyse is uitgevoerd in samenwerking met het Centrum voor Mondiaal Onderwijs en het Kenniscentrum Leermiddelen van SLO. De uitkomsten van de analyse zijn per leermiddel uitgewerkt en samengevat. Samenvattingen van de methodes zijn te vinden in bijlage B. Verder zijn de resultaten van de verschillende methodes met elkaar vergeleken en zijn conclusies getrokken over de invulling van mensenrechteneducatie in reguliere methodes en in thematische pakketten. De uitkomsten van de analyse zijn voorgelegd aan de betrokken uitgever of auteur.

3. Resultaten

3.1 Methodes

De analyse laat zien dat het thema mensenrechten op verschillende manieren aandacht krijgt in methodes. Er zijn verschillende aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie te vinden, al komen deze vaak impliciet aan de orde en worden ze niet expliciet in verband gebracht met mensenrechten. Een uitgebreide bespreking van mensenrechtenverklaringen en -verdragen is niet te vinden in de methodes. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (UVRM) wordt in de meeste methodes wel genoemd, maar vaak kort als onderdeel van werkopdrachten. In drie van de vijf onderzochte methodes wordt de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens kort genoemd als onderdeel van (extra) werkopdrachten voor leerlingen. Het ontstaan van mensenrechten (historische context en noodzaak), en de principes van universalisme en ondeelbaarheid komen daarbij weinig aan de orde. De geïntegreerde methode voor het leergebied mens en maatschappij (VO) vormt hierop een uitzondering: daar wordt de UVRM besproken met enkele pagina's toelichting. In de geschiedenismethode (VO) komen historische voorlopers van de UVRM aan de orde: de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger uit 1789. Het Kinderrechtenverdrag wordt in drie methodes genoemd, als onderdeel van een (extra) opdracht en zonder nadere toelichting.

Wat betreft rechten en verdragen wordt er in de methodes meer aandacht besteed aan de Nederlandse grondwet.

In de meeste methodes worden de grondrechten, of enkele daarvan, besproken, zoals het recht op vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Een relatie met mensenrechten, of de UVRM, wordt daarbij niet gelegd.

Hoewel er weinig expliciete aandacht is voor mensenrechten, bevatten de methodes wel veel thematische aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie. In de methodes worden veel thema's die tot het discours van mensenrechten behoren besproken. Zo komen veel politiek-individuele en sociaaleconomische rechten impliciet aan de orde als onderdeel van historische voorbeelden en thema's (geschiedenismethodes) of maatschappelijke thema's (methodes voor maatschappijleer). Deze thema's bieden goede mogelijkheden voor reflectie op de rol en het belang van mensenrechten, al wordt deze koppeling niet expliciet gelegd. De volgende thema's komen in twee of meer methodes voor:

- Slavernij: historische voorbeelden van slavernij, afschaffing van slavernij, en vormen van moderne slavernij (geschiedenismethodes).
- Arbeidsrechten en kinderarbeid: historische voorbeelden van mens(on)waardige arbeidsomstandigheden, gelijke lonen en rol van vakbond (VO), voorbeelden van kinderarbeid, kinderwetje van Van Houten (PO).
- Doodstraf: vroeger en nu, discussie over de vraag wat leerlingen ervan vinden (PO/VO).
- Discriminatie, racisme, antisémitisme (PO/VO).
- Multiculturele samenleving: culturele verschillen, tolerantie, beleving van eigen culturele identiteit (PO/VO).
- Emancipatie en gelijkheid van mannen en vrouwen (PO/VO).
- Leven in vrijheid: wat betekent het om vrij te zijn? (VO).

Ook wordt er in de meeste methodes (kort) ingegaan op (inter)nationale organisaties en instituties die een rol spelen bij de bescherming van mensenrechten, zoals de Verenigde Naties (drie van de vijf methodes) of Amnesty International. In sommige methodes wordt ingegaan op de werking van het Internationaal Strafhof of andere internationale tribunaal, zoals het Joegoslavië-Tribunaal of het Tribunaal van Neurenberg. In drie methodes worden ook voorbeelden gegeven van mensen die zijn opgekomen voor mensenrechten, zoals Aletta Jacobs, Ghandi, Iqbal, Mandela en Rosa Parks.

Verder bevatten de methodes voor geschiedenis (PO/VO) en de geïntegreerde methode voor mens & maatschappij (VO) veel historische voorbeelden van oorlogssituaties en van samenlevingen waarin sprake is van schending van mensenrechten. Enkele voorbeelden:

- Oorlogssituaties: de vervolging van christenen in het Romeinse Rijk, heilige oorlogen, Tweede Wereldoorlog, politioele acties, de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië en Srebrenica .
- Vormen van samenlevingen waarin politiek-individuele of culturele rechten ontbreken: o.a. apartheid in Zuid-Afrika, Russisch totalitarisme, kolonialisme, spanningen in Tibet.
- Voorbeelden van samenlevingen en situaties waarin niet voldaan kan worden aan sociaal-economische rechten: armoede in verschillende landen, millenniumdoelen, sociale ongelijkheid en armoede in Nederland (o.a. hongerwinter)

Deze voorbeelden zijn, vanuit de doelstelling van de methode, bedoeld om leerlingen inzicht te bieden in en te laten reflecteren op historische ontwikkelingen en niet zozeer om te laten zien hoe mensenrechten een rol spelen. Maar aan de hand van vragen en opdrachten leren leerlingen wel, tot op zekere hoogte, nadenken over wat het betekent om onderdrukt te worden, armoede te leiden of om je eigen cultuur of geloof niet te kunnen belijden of beleven. Daarmee denken leerlingen na over gevolgen van schendingen van mensenrechten en impliciet ook over de betekenis en het belang van (bepaalde) mensenrechten, ook al wordt deze koppeling in de methodes niet gelegd.

Vanuit didactisch oogpunt leggen de methodes het accent vooral op kennisoverdracht. Waar er in methodes aandacht wordt besteed aan mensenrechten, impliciet dan wel expliciet, gaat het vooral om het aanreiken van kennis en ontwikkelen van inzicht in thema's die met mensenrechten te maken hebben. Die thema's worden besproken en als er een didactische uitwerking aanwezig is dan bestaat deze vaak uit verwerkingsvragen of discussievragen aan de hand waarvan leerlingen worden aangemoedigd verder informatie te verzamelen, te discussiëren en hun eigen mening te beargumenteren. Daarbij gaat het om thema's die te maken hebben met afzonderlijke rechten; er is weinig aandacht voor reflectie op eventuele spanning tussen verschillende rechten.

Opdrachten en vragen die leerlingen aanzetten tot reflectie op de betekenis van mensenrechten in hun eigen leven en ten aanzien van hun eigen gedrag komen in de methodes voor geschiedenis of mens & maatschappij zeer beperkt voor. In de methode voor maatschappijleer VO is hier meer aandacht voor. Voorbeelden van vragen die aan de orde komen zijn: "Hoe reageer je als je vriend op school een leuke mop over buitenlanders wil vertellen?" of "Hoe multicultureel ben jezelf?"

In de PO-methode voor sociaal-emotionele ontwikkeling wordt impliciet aandacht besteed aan de persoonlijke beleving van mensenrechten. Omdat deze methode zich richt op de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen is er veel aandacht voor reflectie op eigen gedrag en de omgang met medeleerlingen. Aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie liggen daarbij vooral op werkvormen waarin leerlingen geconfronteerd worden met vooroordelen en discriminatie en zich inleven in het leven met een beperking. Daarmee is er in deze methode vooral aandacht voor houdingen en persoonlijke reflectie.

Het stimuleren van een actieve bijdrage van leerlingen aan de realisatie van mensenrechten en het tot stand brengen van een mensenrechtencultuur krijgt weinig aandacht in de methodes. In twee methodes zitten (extra) opdrachten waarin leerlingen wordt gevraagd na te denken over het ontwerpen van een poster over kinderrechten (PO) of het houden van een persconferentie over de doodstraf (VO).

3.2 Thematische leermiddelen

Thematische leermiddelen besteden explicieter en mee diepgaand aandacht aan mensenrechteneducatie. Daar waar methodes bredere leerdoelen hebben vanuit het leergebied waarop zij zich richten, zijn thematische leermiddelen primair gericht op mensenrechteneducatie. Aan de orde komen:

- Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Kinderrechtenverdrag.
- Politiek-individuele rechten: in alle thematische leermiddelen wordt hier aandacht aan besteed, waaronder vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en recht op privacy.
- Sociaaleconomische rechten: in de meeste leermiddelen is er aandacht voor het recht op bestaanszekerheid en recht op onderwijs.
- Culturele rechten: in de meeste leermiddelen is er aandacht voor het recht op naam, nationaliteit en beleving van eigen culturele identiteit.
- Voorbeelden van discriminatie en situaties waarin de veiligheid van bepaalde doelgroepen (bijvoorbeeld vluchtelingen) in het geding is.
- Organisaties en communicatiekanalen voor het bevorderen van mensenrechten.
- Spanning tussen mensenrechten: hoe ver je mag gaan om je recht te krijgen, is een centraal thema in één van de leermiddelen.

Alle geanalyseerde materialen beslaan een enkel dagdeel of een klein aantal lessen en zijn bedoeld ter aanvulling op het gebruik van reguliere methodes. Daarbij vervullen ze vooral de functie van meer verdieping in basiskennis over mensenrechten en meer diepgaande kritische reflectie op de betekenis van mensenrechten. Er is, in vergelijking met de reguliere methodes, meer aandacht voor het belang van mensenrechten in het dagelijks leven van leerlingen en van leeftijdsgenoten in andere landen, en meer ruimte voor leerlingen om hun eigen mening en visie te ontwikkelen. Dit betekent niet dat de thematische leermiddelen alle aspecten van mensenrechteneducatie zoals uiteengezet in het analyse-instrument beslaan. Ze gaan vaak diep in op enkele aspecten of bijvoorbeeld enkele specifieke rechten, of kiezen juist voor het kort aanstippen van alle rechten waardoor niet alle aspecten aan de orde komen.

Wat betreft didactiek is er naast aandacht voor informatie over specifieke mensenrechten of kinderrechten (kennisoverdracht), veel aandacht voor discussie en reflectie. De meeste thematische leermiddelen bevatten suggesties voor gevarieerde discussievormen en rollenspellen. Ook zijn er opdrachten waarbij leerlingen informatie zoeken over het belang van mensenrechten en kinderrechten. Daarbij wordt aangesloten bij actuele thema's die een rol spelen in het dagelijks leven en de schoolpraktijk van leerlingen, zoals het dragen van hoofdoekjes en andere kledingvoorschriften op school. Bij twee leermiddelen worden leerlingen aangemoedigd zelf in actie te komen om bewustwording van mensenrechten te stimuleren.

4. Conclusies en aanbevelingen

Een eerste doel van de leermiddelenanalyse was om inzicht te krijgen in het aanbod voor mensenrechteneducatie in het funderend onderwijs. Daartoe zijn vijf veelgebruikte methodes bekeken voor leergebieden die behoren tot het verplichte aanbod voor het basisonderwijs en in het voortgezet onderwijs. Ook zijn enkele veelgebruikte thematische leermiddelen bekeken, die door leraren in aanvulling op de methode worden gebruikt. De analyse laat zien dat de methodes, die een belangrijke onderlegger vormen voor het verplichte aanbod, een variatie aan aanknopingspunten bevatten voor verschillende aspecten van mensenrechteneducatie. Voor alle domeinen van mensenrechteneducatie (verklaringen en verdragen, specifieke mensenrechten, naleven van mensenrechten, schendingen van mensenrechten) bieden de methodes enkele aanknopingspunten, maar niet voor alle aspecten binnen die domeinen. Het gaat dan vooral om *impliciete* aanknopingspunten, dat wil zeggen dat de methodes ingaan op thema's die te maken hebben met mensenrechten zonder daarbij de koppeling met een bepaald mensenrecht te leggen. Deze uitkomst is in lijn met uitkomsten van eerder onderzoek naar leermiddelen van het Platform Mensenrechteneducatie (2008). Bij sommige thema's is een dergelijke koppeling ook lastig te maken. Bij een historische bespreking van de kruistochten is het wellicht wat geforceerd om de schending van culturele rechten nadrukkelijk aan de orde te stellen. Bij andere thema's, zoals het slavernijverleden, is het echter wel goed mogelijk om deze link te leggen door te verwijzen naar het recht op de onschendbaarheid van het individu. Dit zou kunnen door in een apart katern meer informatie te geven over mensenrechten en bij sommige onderwerpen hiernaar te verwijzen. Ook een combinatie met thematische leermiddelen maakt het goed mogelijk om mensenrechten meer expliciet aan de orde te stellen. Deze leermiddelen gaan uitgebreid in op specifieke mensenrechten en de rol en betekenis daarvan in het dagelijks leven. Deze thematische leermiddelen bieden door hun variatie aan activerende werkvormen tevens een goede bijdrage aan een mensenrechtencultuur en vullen methodes daarmee aan. Waar de methodes impliciet aandacht besteden aan mensenrechteneducatie is dit vooral gericht op kennisverwerving (leren over thema's gerelateerd aan mensenrechten). De thematische leermiddelen bevatten meer suggesties om leerlingen actief te laten discussiëren over en zich in te zetten voor de realisatie van mensenrechten in de praktijk (leren voor en door mensenrechten). Het gebruik van thematische leermiddelen is echter optioneel en ze behoren niet tot het standaardaanbod in het funderend onderwijs. Overigens bieden ook de thematische leermiddelen geen totaalpakket voor mensenrechteneducatie. Bezien vanuit het gebruikte analyse-instrument beslaan ook zij niet alle aspecten, maar gaan ze vaak meer verdiepend in op enkele domeinen.

Een tweede doel van de leermiddelenanalyse was om leraren meer inzicht te bieden in de verschillende aspecten van mensenrechteneducatie en hoe methodes gebruikt kunnen worden om deze aan de orde te stellen. De samenvattingen in bijlage B laten zien waar aanknopingspunten te vinden zijn in leermiddelen. Niet alle veelgebruikte methodes voor het basisonderwijs en voortgezet onderwijs zijn onderzocht, maar het onderzoek laat wel exemplarisch zien welke type aanknopingspunten gevonden zouden kunnen worden. Zoals te zien zijn er verschillende aanknopingspunten te vinden in methodes om de thematiek van mensenrechten aan de orde te stellen, maar deze zijn veelal impliciet (en weinig uitgebreid).

De vraag is of het op deze impliciete wijze bespreken van de verschillende aanknopingspunten voldoende basis biedt om leerlingen te leren over mensenrechten en om een cultuur van mensenrechteneducatie tot stand te brengen. Een combinatie met enkele thematische leermiddelen biedt meer mogelijkheden om mensenrechteneducatie vorm te geven. Of een dergelijke combinatie wenselijk en uitvoerbaar is en hoe deze vorm te geven, is mede afhankelijk van leerplankeuzes die scholen en leraren maken voor de inrichting van burgerschap en in brede zin van de mens & maatschappijvakken. Met behulp van het analyse-instrument mensenrechteneducatie kunnen leraren bekijken welke aspecten van mensenrechteneducatie nu aan bod komen in hun school, hoe die aspecten versterkt zou kunnen worden en welke combinatie met thematische leermiddelen daarbij de moeite waard zou zijn.

Referenties

Bron, J. (2009). *Stimuleringsplan voor de integratie van mensenrechteneducatie in het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Bron, J., & Vliet, E. van (2012). *Kiezen voor burgerschap en mensenrechten*. Enschede: SLO.

Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010). *Inspiratie voor mensenrechteneducatie. Democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM-Boekerij 50.

Platform Mensenrechteneducatie (2008). *Gemiste kansen? Aandacht voor mensen- en kinderrechten in het Nederlandse onderwijs*. Amsterdam: Platform Mensenrechteneducatie.

Thijs, A. (2008). *Burgerschapsvorming in leermiddelen primair onderwijs*. Enschede: SLO.

Bijlage A Leermiddelenanalyse mensenrechteneducatie analyse- instrument

Deel I: Achtergrondgegevens

Deel II: Inhoudelijke aspecten

Deel III: Didactische aspecten

SLO/CMO, 31 maart 2011

Deel I Achtergrondgegevens

Titel	
Auteurs	
Uitgever	
Jaar van uitgave	
Samenstelling van de methode <ul style="list-style-type: none">• Leerjaren• Type materiaal (<i>docentenhandleiding, leerlingenboek, kopieerbladen etc.</i>)	
Geanalyseerde onderdelen	
Uitgangspunten en doelstellingen van de methode (<i>korte beschrijving</i>)	
Tijdsomvang van het materiaal	

Deel II Inhoudelijke aspecten

A Mensenrechten algemeen	Score	Toelichting
A1 Mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Mensenrechten (als woord) • Kinderrechten (als woord) 	1 – 2 - 3	Vindplaats (paginanr.), Aansprekende voorbeelden
A2 Verklaringen en verdragen		
<ul style="list-style-type: none"> • Kinderrechtenverdrag • Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens • Universele Verklaring van de Rechten van de Mens • Europees Sociaal Handvest • Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten • Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten • Specifieke verdragen (Vrouwenverdrag, gehandicaptenverdrag, verdrag tegen rassendiscriminatie) 		
A3 Ontstaan van mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Historische context van sociaaleconomische, politiek-individuele en culturele rechten <ul style="list-style-type: none"> ◦ Wanneer, door wie en waarom geformuleerd? • Noodzaak van mensenrechten 		
A4 Principes achter de mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Universalisme <ul style="list-style-type: none"> ◦ Kritiek op het universalisme van mensenrechten • Ondeelbaarheid • Gelijkheidsbeginsel <ul style="list-style-type: none"> ◦ Menselijke waardigheid ◦ Gelijkheid van mensen ongeacht ras, huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale, etnische of maatschappelijke afkomst en persoonlijke geaardheid ◦ Verbod op discriminatie en antisemitisme 		

B Specifieke mensenrechten		
B1 Politiek-individuele rechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Recht op vrijheid van informatie en meningsuiting <ul style="list-style-type: none"> ○ Vrijheid van meningsuiting ○ Persvrijheid, censuur ○ Vrije toegang tot (digitale) informatie • Recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst <ul style="list-style-type: none"> ○ Godsdienstvrijheid • Democratische participatie <ul style="list-style-type: none"> ○ Stemrecht, verkiezingen ○ Inspraak en het recht om gehoord te worden ○ Recht op vrijheid van vereniging en vergadering (van leerlingenraad, politieke partijen, actiegroep, vakbonden, sociale media) • Recht op een eerlijk proces en rechtsbijstand <ul style="list-style-type: none"> ○ Verbod op willekeurige arrestatie • Recht op de onschendbaarheid van het individu <ul style="list-style-type: none"> ○ Vrijwaring van foltering ○ Vrijwaring van slavernij of dwangarbeid ○ Vrijwaring van seksueel misbruik ○ Bescherming tegen lichamelijk en geestelijk geweld (pesten, kindbescherming) • Humanitair oorlogsrecht <ul style="list-style-type: none"> ○ Bescherming burgerbevolking ○ Omgaan met krijgsgevangenen ○ Kindsoldaten • Recht op eerbiediging van privé-, gezins- en familielevens <ul style="list-style-type: none"> ○ Recht op privacy ○ Huwelijksrecht (geen gedwongen huwelijken, homohuwelijk) ○ Recht op omgang met beide ouders 		
B2 Sociaal-economische rechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Recht op bestaanszekerheid (vrijwaring van armoede en gebrek) <ul style="list-style-type: none"> ○ Internationale doelstellingen, o.a. millenniumdoelen ○ Voeding, kleding, huisvesting, gezondheidszorg • Sociale zekerheid <ul style="list-style-type: none"> ○ Stelsel en voorzieningen • Arbeidsrechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Gelijk loon voor gelijke arbeid 		

<ul style="list-style-type: none"> ○ Menswaardige arbeidsomstandigheden ○ Bescherming bij werkloosheid ○ Rol van vakbonden ○ (Verbod op) kinderarbeid ● Recht op vrije tijd ● Recht op onderwijs <ul style="list-style-type: none"> ○ Toegankelijkheid voor iedereen ○ Leerplicht 		
B3 Culturele rechten		
<ul style="list-style-type: none"> ● Nationaliteit en identiteit <ul style="list-style-type: none"> ○ Recht op een naam en nationaliteit ○ Eerbied voor nationale waarden ○ Culturele identiteit ● Rechten van etnische, culturele en taalminderheden op een eigen identiteit <ul style="list-style-type: none"> ○ Recht op het beleven van eigen cultuur, vrijheid van geweten en gedachten, belijden van godsdienst ○ Voorbeelden van (culturele) minderheden en hun culturele, godsdienstige en etnische achtergronden ○ Positie van etnische, culturele en taalminderheden in hun land ○ Zelfbeschikking ● Recht op deelname aan het culturele leven, waaronder kunst en wetenschap ● Rechten van geestelijk of lichamelijk gehandicapten op een volwaardig en behoorlijk leven <ul style="list-style-type: none"> ○ Bijzondere zorg, toegang tot onderwijs en voorbereiding op beroep, recreatiemogelijkheden ○ Gelijke behandeling 		
C Naleven van mensenrechten		
C1 Bescherming van mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> ● Democratische rechtsstaat <ul style="list-style-type: none"> ○ Rol bij de bescherming van mensenrechten ○ Grondwet ● Gezagsdragers <ul style="list-style-type: none"> ○ Politie, justitie, onderwijsgeevenden ○ Rol bij de bescherming van mensenrechten ○ Belang van respect voor gezagsdragers 		

<ul style="list-style-type: none"> • Rol van (inter)nationale instituties en organisaties <ul style="list-style-type: none"> ○ Verenigde Naties en gelieerde instellingen ○ Europese Unie ○ Internationaal Strafhof ○ NGO's ○ Ombudsman (kinder-ombudsman) 		
C2 Verantwoordelijkheden bij het naleven van mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Plichten die de uitoefening van rechten met zich meebrengt (morele imperatieven) <ul style="list-style-type: none"> ○ In de uitoefening van rechten, de rechten van anderen niet aantasten ○ Naleven van wetten en regels die de uitoefening van mensenrechten mogelijk maken • Democratische omgangsvormen <ul style="list-style-type: none"> ○ Bijdragen aan democratische spelregels • Burgerlijke (on)gehoorzaamheid • Solidariteit <ul style="list-style-type: none"> ○ Opkomen voor realisatie van mensenrechten • Wederzijds respect en tolerantie <ul style="list-style-type: none"> ○ Waarde van verschillende zienswijzen 		
C3 Opkomen voor mensenrechten		
<ul style="list-style-type: none"> • Mensenrechtenorganisaties <ul style="list-style-type: none"> ○ Rol bij de verdediging en verspreiding van mensenrechten • Verdedigers van mensenrechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Voorbeelden van mensen die opkomen voor het realiseren van mensenrechten • Communicatiekanalen voor het bevorderen van mensenrechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Publiek debat 		
D Schendingen van mensenrechten		
D1 Mensenrechtenschendingen		
<ul style="list-style-type: none"> • Oorlogssituaties <ul style="list-style-type: none"> ○ Misdaden tegen de menselijkheid ○ Genocide ○ Schending van het humanitair oorlogsrecht • Schending van politiek-individuele rechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Gevolg voor het dagelijks leven van mensen 		

<ul style="list-style-type: none"> ○ Voorbeelden van samenlevingen waarin politiek-individuele rechten ontbreken (dictatuur, theocratie) • Schending van culturele rechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Gevolg voor het dagelijks leven van mensen ○ Voorbeelden van samenlevingen waar culturele rechten en collectieve rechten ontbreken (vanuit de geschiedenis van het kolonialisme, imperialisme, fascisme, nationaal-socialisme en communisme) • Schending van sociaaleconomische rechten <ul style="list-style-type: none"> ○ Gevolg voor het dagelijks leven van mensen ○ Voorbeelden van samenlevingen waarin niet voldaan kan worden aan sociaaleconomische rechten (o.a. ontwikkelingslanden) 		
<p>D2 Spanning tussen verschillende rechten</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • Voorbeelden van botsing tussen verschillende rechten • Conflicterende belangen tussen individuele en sociale mensenrechten • Verhouding tussen verdragen en bepalingen op internationaal en nationaal niveau 		
<p>D3 Voorbeelden van actuele (politieke) discussies</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • Emancipatie/gelijke behandeling <ul style="list-style-type: none"> ○ Gelijkheid van mannen en vrouwen, positie van vrouwen, ook in andere samenlevingen ○ Gelijkheid van verschillende geaardheden, positie van homoseksuelen, ook in andere samenlevingen ○ Gelijke behandeling van allochtonen, culturele minderheden ○ Positieve discriminatie • Migratie/asielbeleid <ul style="list-style-type: none"> ○ Recht op asiel ○ Rechten van vluchtelingen ○ Vreemdelingendetentie • Sociaaleconomische ongelijkheid <ul style="list-style-type: none"> ○ Armoede- en verdelingsvraagstukken • Culturele identiteit in de publieke ruimte <ul style="list-style-type: none"> ○ Dragen van religieuze symboliek 		

Deel III Didactische analyse

1. Op welk type leerdoelen zijn de opdrachten in de methode voornamelijk gericht?

	Score (100% verdelen)	Toelichting
Kennis		
Vaardigheden		
Houdingen		
Reflectie		

2. Welk type vragen en opdrachten bevat de methode?

	Score	Toelichting
Reproductie-/verwerkingsvragen		
Kritische meningsvorming		
Discussie		
Kritische reflectie		
Sociale interactie		
Persoonlijke identificatie		
Belangenbehartiging		
Conflicthantering		
Stimuleren tot actie		
Overig:.....		

3. Op welke wijzen nodigen de activiteiten leerlingen uit tot **kritische meningsvorming**?

	Score	Toelichting
Lezen en volgen van media (journaal, kranten, internet)		
Informatie verzamelen en beoordelen		
Gebruik van verschillende culturele, nationale en internationale informatiebronnen		
Verschillende standpunten en perspectieven verkennen		
Kritische vragen stellen		
Eigen mening beargumenteren		
Overig:.....		

4. Op welke wijzen nodigen de activiteiten leerlingen uit tot **discussie**?

	Score	Toelichting
Argumenten formuleren		
Eigen standpunt verdedigen in discussie		
Standpunten van anderen weergeven en begrijpen		
Ruimte bieden voor standpunten van anderen		
Overig:.....		

5. Op welke wijzen nodigen de activiteiten leerlingen uit tot **kritische reflectie**?

	Score	Toelichting
Reflectie op rol van mensenrechten in het dagelijks leven		
Reflectie op eigen gedrag		
Reflectie op gedrag en leven van anderen		
Overig:.....		

6. Zijn er activiteiten die leerlingen uitnodigen tot **sociale interactie**?

	Score	Toelichting
Samenwerken		
Delen van eigen ideeën, gevoelens, ervaringen		
Luisteren en inleven in het denken van anderen		
Verschillen en overeenkomsten tussen mensen zien en waarderen		
Overig:.....		

7. Zijn er activiteiten die gericht zijn op **persoonlijke identificatie** en verkennen van de eigen identiteit en leefwereld van leerlingen?

	Score	Toelichting
Persoonlijke verhalen		
Aansluiten bij aspecten van de (dagelijkse) leefwereld van leerlingen		
Aandacht voor emoties (bijv. rollenspellen)		

8. Op welke wijze nodigen activiteiten leerlingen uit tot **belangenbehartiging**?

	Score	Toelichting
Standpunt van de groep verwoorden		
Medestanders werven		
Onderhandelen		

9. Op welke wijze nodigen activiteiten leerlingen uit tot het **hanteren van conflicten**?

	Score	Toelichting
Problemen benoemen en bespreekbaar maken		
Oplossingen aandragen		
Bijdragen aan een goed gespreksklimaat		

10. Op welke wijze stimuleren activiteiten leerlingen tot **actiebereidheid**?

	Score	Toelichting
Bijdragen aan de realisatie van mensenrechten in de klas en op school (verbetering van het leefklimaat)		
Verspreiden van informatie om bewustwording van mensenrechten te versterken		
Meedoen aan publieke actie		
Organiseren van een actie gericht op het bevorderen van mensenrechten (goededoelenactie)		

Bijlage B Samenvatting resultaten leermiddelenanalyse per leermiddel

Brandaan (PO)

Brandaan is een geschiedenismethode voor groep 3 tot en met 8 in het basisonderwijs². De methode omvat een lesprogramma van 25 weken. Voor leerjaar 3 en 4 is er een leer- en doeboek. Het materiaal voor groep 5 tot en met 8 bestaat uit een lesboek, een werkboek en een antwoordenboek. Er is ook aanvullend materiaal in de vorm van 'bakkaarten' met extra opdrachten en thematische verdieping, en software voor het digibord.

Op twee plaatsen in de methode wordt het thema mensenrechten expliciet aan de orde gesteld. In de bakkaarten voor groep 6 en voor groep 8 wordt leerlingen gevraagd om een poster (groep 6) en muurkrant (groep 8) te maken over kinderrechten. In deze bakkaarten wordt kort verteld dat er in 1989 een Verdrag voor de Rechten van het Kind is gesloten, en er is een overzicht van de belangrijkste rechten van het kind. Ook wordt kort genoemd dat in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is opgesteld. Meer informatie over de inhoud van deze verklaring wordt niet vermeld.

Wel wordt de Nederlandse grondwet toegelicht. Enkele grondrechten worden kort besproken, zoals het recht op vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en vrijheid van vereniging. Een relatie met mensenrechten wordt daarbij niet gelegd.

De belangrijkste principes achter de mensenrechten van universalisme, ondeelbaarheid en gelijkwaardigheid, worden niet expliciet besproken. Het gelijkheidsbeginsel komt wel aan de orde in de context van de Franse revolutie, maar wordt daar niet in relatie gebracht met mensenrechten.

Verder bevat de methode veel thema's die tot het discours van mensenrechten horen. Hoewel ze niet expliciet in verband worden gebracht met mensenrechten, zijn het thematische aanknopingspunten voor reflectie op het in praktijk brengen van mensenrechten. De volgende thema's komen daarbij aan de orde:

- slavernij: afschaffing van de slavernij in 1863, vormen van slavernij nu, in het bijzonder kinderenslavernij.
- kinderarbeid: o.a. kindernetje van Van Houten.
- doodstraf: vroeger en nu, discussie over de vraag wat leerlingen vinden van de doodstraf.
- leerplicht: vergelijking met vroeger; nu moeten alle kinderen naar school.
- emancipatie: verhaal van de strijd van Aletta Jacobs voor emancipatie van vrouwen

Verder worden verschillende organisaties besproken die zich inzetten voor de bescherming van mensenrechten en kinderrechten, zoals de Verenigde Naties, Unicef en Warchild. Ook de werking van het Joegoslavië-Tribunaal wordt besproken.

Daarnaast biedt de methode aanknopingspunten voor mensenrechten door het accent op kennisoverdracht en op kritische meningsvorming over thema's die met mensenrechten te maken hebben (leren over mensenrechten).

² De combinatiemethode Naut, Meander en Brandaan is niet bij de analyse betrokken.

Een voorbeeld van een lesonderdeel over de rol van mensenrechten in het dagelijks leven is het thema slavernij. Thema 2 in het lesboek voor groep 6 gaat hierover. Er is informatie over slavenhandel in de context van de West-Indische Compagnie en het leven van slaven op plantages in Suriname. De afschaffing van de slavernij in 1863 wordt besproken, en in een opdracht wordt leerlingen gevraagd na te denken over de vraag of slavernij echt niet meer voorkomt. Leerlingen verzamelen informatie over slavernij in onze tijd en vergelijken hun eigen dagindeling met die van een kindslaaf. Ook het leven van Iqbal wordt besproken, die als kindslaaf werd bevrijd en een voorvechtersrol kreeg in de protesten tegen kinderslavernij.

Leefstijl (PO)

Leefstijl is een programma voor het ontwikkelen van sociaal-emotionele vaardigheden bij leerlingen in het basisonderwijs. De methode bestaat voor alle groepen uit een werkboek, leesboek, handleiding, en cd. Het programma omvat lesmateriaal voor het hele leerjaar, verdeeld over zes thema's van ieder vier lessen. Bij de leermiddelenanalyse voor mensenrechten is gekeken naar het materiaal voor groep 5 tot en met 8. Hierbij is gekeken naar het reguliere leefstijlprogramma, dat wil zeggen zonder de uitbreidingsvariant voor levensbeschouwing.

Vanuit de doelstelling van de methode ligt de nadruk vooral op de eigen identiteit en de ontwikkeling van de leerlingen en de relatie met medeleerlingen. Het bespreken van specifieke rechten of verdragen voor mensenrechten en kinderrechten komt daarbij niet aan de orde. Wel wordt het Verdrag voor de Rechten van het Kind genoemd (zonder nadere toelichting) als een van de antwoorden op de vraag hoe je de wereld veilig kunt maken voor kinderen.

Als onderdeel van reflectie op de eigen ontwikkeling van de leerling en de relatie met medeleerlingen komen wel thema's aan de orde die te maken hebben met het in praktijk brengen van mensenrechten in het dagelijks leven. Het gaat daarbij om thema's als:

- wederzijds respect en tolerantie
- pesten
- discriminatie, vooroordelen en racisme
- leven met een beperking (handicap)
- seksuele intimidatie
- gewoontes van verschillende culturen en het beleven van een eigen culturele identiteit.

Deze thema's worden niet expliciet in verband gebracht met kinder- of mensenrechten maar bieden daar wel de mogelijkheid voor. Verder bespreekt de methode kenmerken van de wereldgodsdiensten en wordt het leven van Rosa Parks beschreven en haar rol in het opkomen voor rechten van zwarte burgers in Amerika.

De methode biedt vooral mogelijkheden voor het 'leren voor en door' mensenrechten. Het accent in de methode ligt op ervaringsleren: er is veel aandacht voor sociale interactie, rollenspellen en discussie.

Een voorbeeld: Thema 5 in het werkboek voor groep 7 gaat over vooroordelen en discriminatie. Er zijn verschillende werkvormen aan de hand waarvan leerlingen kunnen ervaren hoe het is om geconfronteerd te worden met vooroordelen. Leerlingen denken na over verschillende vormen van discriminatie, ook in hun eigen leven, en bedenken manieren om discriminatie te voorkomen en te bestrijden.

KinderrechtenReis (PO)

KinderrechtenReis is een lespakket voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs. Het pakket bestaat uit een handboek voor de leerkracht, een werkboek voor de leerlingen (wereldreis/tijdreis), de KinderrechtenReisKoffer met verschillende opdrachten, en verschillende extra materialen die bij de opdrachten horen (o.a. stickervel, stempel, wereldkaart, certificaten). Bij de leermiddelenanalyse voor mensenrechteneducatie zijn al deze onderdelen geanalyseerd. Het pakket bevat materiaal voor twee lessen die onafhankelijk van elkaar gegeven kunnen worden, en verschillende extra opdrachten. Het materiaal kan ingezet worden tijdens project- en themaweken rondom vrede, millenniumdoelen en ontwikkelingslanden.

Het materiaal richt zich op kinderrechten en bevat veel informatie over en toelichting op het kinderrechtenverdrag (verkorte versie in voor leerlingen begrijpelijke taal). Alle 41 (inhoudelijke) kinderrechten komen aan bod en 20 kinderrechten worden meer uitgebreid besproken. In het onderdeel "wereldreis" worden de rol en schending van kinderrechten besproken aan de hand van voorbeelden van 10 verschillende landen. Aan de orde komen:

- recht op onderwijs
- recht op een goede behandeling in de gevangenis (verbod op marteling en doodstraf)
- recht op bescherming tegen uitbuiting en mishandeling
- recht op vrijheid van meningsuiting en zoeken van informatie
- recht op hulp als je een handicap hebt
- recht op bescherming bij oorlog en verbod op kindsoldaten
- recht op sociale bescherming van vluchtelingen
- recht op goede omstandigheden om jezelf te kunnen ontwikkelen (voeding, kleding, huisvesting)
- recht op goede opvoeding door je ouders
- recht op leven en ontwikkeling.

In het onderdeel "tijdreis" worden de rol en schending van kinderrechten besproken aan de hand van 10 tijdvakken van het geschiedenisonderwijs. Aan de orde komen:

- verbod op discriminatie
- bescherming van kinderrechten door de overheid
- recht op een eigen naam en nationaliteit
- recht op een eigen geloof
- zorg van de overheid voor kinderen als ouders dat niet kunnen
- recht op een goede gezondheid en hulp bij ziekte
- recht op onderwijs
- recht op rust en vrije tijd
- bescherming tegen gevaarlijk werk en verbod op kinderarbeid

- verbod op ontvoering, verkoop en verhandeling van kinderen.

Het pakket biedt vooral mogelijkheden voor het leren over mensenrechten. Naast (beknopte) informatie over de kinderrechten bevat het pakket vooral veel opdrachten waarmee leerlingen kennis ontwikkelen over kinderrechten (informatie zoeken, ouders interviewen, verhaal schrijven) en nadenken over de rol van kinderrechten (reflectie, discussie).

Een voorbeeld over kinderrechten uit het lespakket is het onderdeel over de Volksrepubliek China. Hierbij gaat het over Chinese kinderen die surfen op internet, maar te maken hebben met censuur. Ze kunnen de site van Amnesty International niet bekijken, en geen toegang krijgen tot informatie over democratie. Leerlingen wordt gevraagd een mailtje van zes zinnen naar een Chinees kind te sturen waarin ze uitleggen wat vrijheid van meningsuiting is en hoe dat mogelijk wordt gemaakt in Nederland. Ze mogen daarbij de woorden 'democratie' en 'vrijheid van meningsuiting' niet gebruiken. Verder moeten leerlingen nadenken over de stelling dat het niet erg is dat de Chinese overheid een firewall heeft ingesteld op internet, omdat Chinese kinderen toch niet weten wat ze missen.

Kinderrechten aankaarten (PO)

Kinderrechten aankaarten is bedoeld voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs. Het pakket bestaat uit een leerlingenkrant, een docentenhandleiding en een korte dvd (duur: 10 minuten). Het lezen van de krant en het maken van de daarin voorkomende opdrachten neemt ruim één dagdeel in beslag. Als leerlingen meedoen aan de kaartenwedstrijd dan kost dat één tot vier uur extra. In de leermiddelenanalyse is gekeken naar de editie uit het najaar 2010. Er verschijnt jaarlijks een nieuwe editie van de krant.

Het materiaal richt zich op kinderrechten. De krant bespreekt de Kindervredesprijs die sinds 2005 wordt uitgereikt. De vijf winnaars van 2005-2009 worden gepresenteerd evenals de vier genomineerden voor 2010. Daarbij gaat het vooral om de kinderrechten waarvoor zij actief zijn (geweest), onder andere: goede gezondheidszorg, bescherming tegen geweld en misbruik, verbod op kindslavernij en rechten van kinderen met hiv en aids.

Verder bespreekt de krant meer algemeen tien belangrijke kinderrechten, namelijk:

- bescherming tegen discriminatie
- recht op zorg van ouders voor de begeleiding en ontwikkeling van een kind
- recht op naam en nationaliteit
- vrijheid van meningsuiting
- bescherming tegen misbruik en verwaarlozing
- recht op gezondheidszorg
- recht op bestaanszekerheid
- recht op onderwijs
- recht op vrije tijd en ontspanning
- verbod op kinderarbeid.

De krant bevat vooral informatie en opdrachten om deze informatie te verwerken. Daarbij is ook aandacht voor discussie-activiteiten en wordt aan de hand van voorbeelden van leeftijdsgenoten (in andere landen) de relatie gezocht met het dagelijks leven van de leerling. In het kader van de kaartenwedstrijd worden leerlingen aangezet tot actie. De opdracht is een kaart te ontwerpen ter ondersteuning van één van de genomineerden voor de Kindervredesprijs. Leerlingen moeten een campagne bedenken voor het verkopen van de kaarten. De opbrengst komt ten goede aan KidsRights dat zich inzet om het werk van de winnaar van de Kindervredesprijs te ondersteunen.

Een voorbeeld van een lesactiviteit over kinderrechten is de opdracht "Tien kinderrechten". Leerlingen moeten de tien genoemde kinderrechten verdelen in artikelen die te maken hebben met verzorging, bescherming, en recht op deelname en respect. Vervolgens discussiëren leerlingen met elkaar over de belangrijkste kinderrechten en waarom zij bepaalde rechten belangrijk(er) vinden.

Plein M (VO onderbouw)

Plein M is een methode voor het leergebied mens en maatschappij voor leerjaar 1 en 2 van lwoo, vmbo-bk en vmbo-kgt. De methode bestaat uit leerwerkboeken, antwoordenboeken, online leerlingmateriaal, een aanvulling voor verdieping economie en een handleiding. Bij de leermiddelenanalyse voor mensenrechten is het aanvullende materiaal niet meegenomen.

In cursus 4 van hoofdstuk 3 in het leerwerkboek 2A voor lwoo/vmbo-bk komt het thema mensenrechten expliciet aan de orde. In vier pagina's komt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aan de orde en worden enkele mensenrechten genoemd zoals: verbod op slavernij en marteling, vrijheid van meningsuiting en godsdienst en recht op onderwijs. Leerlingen wordt gevraagd na te denken over de rechten en plichten die zij zelf hebben als Nederlandse burger. Verder wordt Amnesty International genoemd als organisatie die zich inzet voor de bescherming van mensenrechten. Ook de rol van de Verenigde Naties wordt besproken, vooral voor zover die betrekking heeft op vredesmissies.

Wat betreft de UVRM wordt het principe van universalisme besproken: de UVRM is door bijna alle landen ondertekend. Het gelijkheidsbeginsel komt op verschillende plaatsen in de methode aan de orde, vooral in de context van de multiculturele samenleving (gelijke behandeling van allochtonen en autochtonen, Nederland als migratieland).

Verder bevat de methode veel thema's die tot het discours van mensenrechten horen. Hoewel ze niet expliciet in verband worden gebracht met mensenrechten, zijn het thematische aanknopingspunten voor reflectie op het in praktijk brengen van mensenrechten. De volgende thema's komen daarbij aan de orde:

- Vrijheid: nu, in vergelijking met de periode van de Tweede Wereldoorlog
- Arbeidsrechten: gelijke lonen, menswaardige arbeidsomstandigheden, rol van vakbonden
- Democratische rechtsstaat: kiesrecht, principes van vrijheid en gelijkheid
- Millenniumdoelen (recht op bestaanszekerheid)
- Vrijheid van godsdienst

- Multiculturele samenleving: culturele verschillen, tolerantie.

Ook geeft de methode verschillende historische voorbeelden van samenlevingen waarin mensenrechten worden geschonden, met daarbij aandacht voor het gevolg voor het dagelijks leven van mensen. Enkele voorbeelden hiervan zijn het regime van de nazi's, koloniale samenlevingen, en godsdienstoorlogen.

Wat betreft mogelijkheden voor mensenrechteneducatie legt de methode het accent vooral op kennisoverdracht (leren over mensenrechten). De vragen zijn veelal gericht op reproductie en verwerking of het beargumenteren van een eigen mening.

Een voorbeeld van een lesonderdeel over mensenrechten is te vinden bij cursus 4: "Alle mensen dezelfde rechten". De leerlingen lezen en leren over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en moeten bij verschillende illustraties en voorbeelden aangeven welke mensenrechten daarbij een rol spelen.

Feniks (VO onderbouw)

Feniks is een methode voor geschiedenis voor de onderbouw van vmbo, havo, en vwo. De methode bestaat uit een leesboek, uit werkboeken, en online leerlingmateriaal. Bij de leermiddelenanalyse voor mensenrechten is gekeken naar het materiaal voor leerjaar 1 tot en met 3 van het vwo.

Op twee plaatsen in de methode wordt het thema mensenrechten expliciet aan de orde gesteld. In het werkboek wordt de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger uit 1789 besproken. In werkboek 2 komt het Verdrag voor de Rechten van het Kind uit 1989 aan de orde. Leerlingen wordt gevraagd naar verschillen en overeenkomsten met de Verklaring uit 1789. Er wordt geen koppeling gemaakt met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948.

Wel wordt de Nederlandse grondwet toegelicht. De hoofdkenmerken van de grondwet van 1848 worden besproken en de werking van de parlementaire democratie. Ook de grondrechten uit de huidige grondwet komen aan de orde. Er wordt onderscheid gemaakt tussen klassieke grondrechten en sociale grondrechten. In opdrachten wordt leerlingen gevraagd de voor hen belangrijkste grondrechten aan te geven en reflecteren ze op situaties waarin sprake is van strijdigheid van grondrechten. De relatie met de Universele Rechten van de Mens wordt niet gelegd.

De principes van universalisme en ondeelbaarheid van de mensenrechten komen evenmin aan de orde. Het beginsel van gelijkwaardigheid wordt wel besproken, vooral in de context van de Franse revolutie (vrijheid, gelijkheid en broederschap). Ook vrijheid als basisprincipe van democratie komt op verschillende plaatsen aan de orde. Daarbij wordt ingegaan op ideeën over vrijheid tijdens de Verlichting en vrijheid als onderdeel van een communistische staat.

In een opdracht wordt leerlingen gevraagd een vergelijking te maken met de mate van vrijheid die we nu hebben.

Verder bevat de methode veel thema's die tot het discours van mensenrechten horen. Hoewel ze niet expliciet in verband worden gebracht met mensenrechten, zijn het thematische aanknopingspunten voor reflectie op het in praktijk brengen van mensenrechten. De volgende thema's komen daarbij aan de orde:

- vrijheid van meningsuiting vanuit een historisch perspectief
- emancipatie en gelijkheid van mannen en vrouwen
- discriminatie en antisemitisme
- godsdienstvrijheid en tolerantie
- slavernij: historische slavernij vergeleken met voorbeelden van moderne slavernij

Ook worden het Tribunaal van Neurenberg en het Internationaal Gerechtshof in Den Haag besproken als voorbeeld van internationale berechting van oorlogsmisdadigers en het aan de kaak stellen van misdaden tegen de menselijkheid. Ook bevat de methode veel (historische) voorbeelden van samenlevingen waarin mensenrechten worden geschonden, met daarbij aandacht voor het gevolg voor het dagelijks leven van mensen. Enkele voorbeelden hiervan zijn: politionele acties, apartheid in Zuid-Afrika, Russisch totalitarisme, en spanningen rond Tibet.

Wat betreft mogelijkheden voor mensenrechteneducatie legt de methode het accent vooral op kennisoverdracht (leren over mensenrechten) en op kritische meningsvorming. Door middel van verschillende werkvormen wordt aandacht gericht op informatie verzamelen en discussiëren over thema's gerelateerd aan mensenrechten.

Een voorbeeld van een lesonderdeel over de principes van de mensenrechten is te vinden bij het thema "de Verlichting". In les 5.3 in het werkboek voor leerjaar 2 moeten leerlingen aan de hand van verschillende vragen nadenken over vrijheid van meningsuiting en tolerantie. In twee groepen discussiëren leerlingen met elkaar over wat belangrijker is: vrijheid van meningsuiting of antidiscriminatie.

Free2choose (VO onderbouw)

Free2choose is een lespakket over mensenrechten voor leerjaar 2 en 3 van vmbo en havo/vwo. Het pakket bestaat uit een dvd met filmclips en lesmateriaal, online quiz, en een docentenhandleiding. Het materiaal is flexibel inzetbaar en beslaat vier lessen van 50 minuten. In de leermiddelenanalyse voor mensenrechteneducatie is de online quiz niet meegenomen.

Het materiaal richt zich op mensenrechten en focust daarbij op:

- vrijheid van meningsuiting
- vrijheid van godsdienst
- recht op privacy
- vrijheid van demonstratie.

Het pakket is vooral bedoeld als discussieprogramma over botsende grondrechten en de grenzen van de vrijheid. Met behulp van vier korte films met bijbehorende opdrachten worden leerlingen uitgedaagd om over actuele dilemma's te discussiëren. Iedere filmclip eindigt met een stelling. Voorbeelden van discussievragen zijn:

- mag je een demonstratie van neonazi's verbieden?
- mag een cabaretier alles zeggen?
- mag de politie foto's van hangjongeren maken en vastleggen in een dossier?
- mag een politieagent een tulband dragen?

Verder is er een startactiviteit met beknopte informatie over het ontstaan van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog en het leven van Anne Frank. Enkele grondrechten uit de grondwet komen aan de orde, zoals vrijheid van meningsuiting en het recht om niet gediscrimineerd te worden.

Het pakket biedt vooral mogelijkheden om te discussiëren. Er is een variëteit aan werkvormen om leerlingen met elkaar in discussie te laten gaan en hun eigen mening te laten formuleren, zoals rollenspellen, stemkaartjes, een meningelijnen en een jurydebat. Twee docenten geven op de website tips over discussiëren in de klas.

Een voorbeeld van een discussie over mensenrechten is het jurydebat over vrijheid van demonstratie. De discussie gaat over de vraag of neonazi's een demonstratie mogen houden. Leerlingen worden verdeeld in drie groepen: een groep voorstanders, een groep tegenstanders en een jury. Er zijn verschillende informatiebronnen met behulp waarvan leerlingen argumenten kunnen formuleren. De jury beoordeelt de discussie en bepaalt welke groep het best heeft gediscussieerd. Criteria daarbij zijn: goed naar elkaar luisteren en goed tegenspreken van andere argumenten, aangevuld door twee andere criteria die de jury belangrijk vindt.

Wereldburgers in de krant (VO)

Wereldburgers in de krant is een lesbrief over actuele nieuwsthema's voor leerlingen uit het voortgezet onderwijs. De thema's sluiten aan bij eindtermen voor economie, aardrijkskunde en maatschappijleer. In de lesbrief komen acht thema's aan de orde te weten: diversiteit, globalisering, identiteit, verdeling, mensenrechten, vrede en conflict, duurzame ontwikkeling, en mondiale betrokkenheid. Voor elk thema bevat de lesbrief (een) krantenbericht(en) en zijn er verschillende opdrachten. De thema's omvatten ieder ongeveer één lesuur. Uitgangspunt van het materiaal is dat altijd een koppeling gemaakt wordt tussen een thema en de actualiteit.

In het thema mensenrechten komt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aan bod. Het ontstaan van de Verklaring in 1948 wordt kort genoemd, evenals het universele karakter van het verdrag. Aan de hand van verschillende opdrachten moeten leerlingen inzicht opdoen over mensenrechten. Zo moeten ze op zoek naar informatie over Amnesty International en naar de Internationale Dag van de Rechten van de Mens (waarom op 10 december?). Verder moeten ze in drie kranten zoeken naar krantenberichten die te maken kunnen hebben met de rechten uit de UVRM.

Ook bij andere thema's komen verschillende aspecten van mensenrechten aan de orde, waaronder vrijheid van meningsuiting, recht op bestaanszekerheid (millenniumdoelen, verdeling van inkomen, werk en gezondheidszorg), menswaardige arbeidsomstandigheden (fair trade), recht op naam, nationaliteit en (culturele) identiteit (wereldburgers, culturele diversiteit in Nederland). Ook voorbeelden van samenlevingen waar politiek-individuele of sociaal-economische rechten worden geschonden komen aan de orde. Bij het bespreken van deze thema's wordt niet expliciet een koppeling gemaakt met mensenrechten.

Het pakket biedt vooral mogelijkheden om informatie te zoeken over mensenrechten en om kritisch na te denken over de rol van mensenrechten in verschillende contexten en situaties wereldwijd. Er zijn verschillende opdrachten aan de hand waarvan leerlingen krantenberichten analyseren en verder nadenken over de betekenis van het nieuws.

Een voorbeeld van een lesonderdeel over mensenrechten is opdracht 1 bij thema 3. Leerlingen lezen een krantenbericht over een Nigeriaanse vrouw die in Nederland getuigt tegen mensenhandelaars, en dit in de rechtbank mag doen zonder de aanwezigheid van de hoofdverdachten. Leerlingen moeten aangeven hoe dit te maken heeft met mensenrechten en schrijven een kort verhaal over het leven van de vrouw.

Impuls (VO bovenbouw)

Impuls is een methode voor maatschappijleer 1 voor de bovenbouw van vmbo-kgt en vmbo-basis. De methode bestaat uit een informatieboek (kgt), werkboek (kgt) en leerwerkboek (basis). Verder is er een docentenhandleiding en online leerlingmateriaal.

Op twee plaatsen in de methode wordt het thema mensenrechten expliciet aan de orde gesteld. In het informatieboek en werkboek voor vmbo-kgt komt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aan de orde. Enkele rechten uit het verdrag (vrijheid van meningsuiting, kiesrecht, recht op asiel) worden kort genoemd. Meer informatie over de inhoud van de UVRM wordt niet vermeld.

Wel wordt de grondwet toegelicht. Enkele grondrechten worden kort besproken, zoals kiesrecht, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, recht op een eerlijk proces. Een relatie met mensenrechten wordt daarbij niet gelegd. In een opdracht wordt leerlingen gevraagd hun eigen grondwet te maken.

De principes van universalisme en ondeelbaarheid van de mensenrechten komen niet aan de orde. Het beginsel van gelijkwaardigheid wordt wel kort genoemd, en er wordt vooral ingegaan op het verbod op discriminatie.

Verder bevat de methode veel thema's die tot het discours van mensenrechten horen. Hoewel ze niet expliciet in verband worden gebracht met mensenrechten, gaat het om thematische aanknopingspunten voor reflectie op het in praktijk brengen van mensenrechten. De volgende thema's komen daarbij aan de orde:

- doodstraf: vroeger en nu, discussie over de vraag wat leerlingen vinden van de doodstraf
- vrijheid van meningsuiting
- democratie en inspraak, in tegenstelling tot dictatuur

- multiculturele samenleving en gelijke behandeling van allochtonen en autochtonen
- cultuur en identiteit en islamitische scholen
- homoseksualiteit.

Ook wordt de rol van de Verenigde Naties besproken bij de bescherming van mensenrechten. Daarbij gaat het onder meer over vredesmissies.

Wat betreft aanknopingsmogelijkheden voor mensenrechten legt de methode het accent op kennisoverdracht (leren over thema's gerelateerd aan mensenrechten) en op kritische reflectie op situaties waarin mensenrechten een rol spelen. Door middel van verschillende werkvormen (discussie, poster maken, rollenspel, campagne opzetten) wordt leerlingen gevraagd hun eigen mening te vormen.

Een voorbeeld van een lesonderdeel over de rol van mensenrechten in het dagelijks leven is de discussie over de doodstraf. Les 7.7 in het leerwerkboek voor vmbo-basis gaat over argumenten voor en tegen doodstraf, en het gegeven dat Nederland de doodstraf niet kent. Leerlingen moeten informatie zoeken over landen waar de doodstraf bestaat en over organisaties die strijden tegen de doodstraf. Aan de hand van de stelling 'In Nederland moet op moord de doodstraf staan' worden leerlingen uitgedaagd om hun eigen mening te vormen door het opstellen van een regeringsverklaring en het organiseren van een persconferentie met voor- en tegenstanders.

Reality Check! (VO bovenbouw)

Reality Check! is een lespakket over mensenrechten voor verschillende leerjaren in het voortgezet onderwijs.

Het pakket bestaat uit materiaal voor drie lessen, elk rond een eigen thema: discriminatie, vrijheid van meningsuiting en veiligheid. Bij de thema's horen een aantal cases met ieder twee karakters. Leerlingen kruipen in de huid van een karakter en leren zo op een interactieve manier over mensenrechten. Een thema wordt afgerond met een discussie, opdrachtblad, met informatieoverdracht en een afsluitende thematische activiteit. Het pakket bevat materialen voor deze lesonderdelen in de vorm van een handleiding, dvd en spelmaterialen (o.a. karakterkaarten en 'praatwolkjes').

Het materiaal richt zich op mensenrechten en focust daarbij op drie thema's:

- vrijheid van meningsuiting
- discriminatie
- veiligheid.

Bij elk thema zijn er verschillende cases aan de hand waarvan leerlingen discussiëren over het thema. In de handleiding wordt bij elk thema een koppeling gemaakt met de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Het ontstaan van de UVRM en de basisprincipes van universaliteit, ondeelbaarheid en het gelijkheidsbeginsel komen aan de orde. Ook de rol van organisaties als Amnesty International bij de bescherming van mensenrechten wordt besproken. In de lessen over vrijheid van meningsuiting, discriminatie en veiligheid komen

mensenrechten die zich daarop richten aan bod. Daarbij komen ook het recht op informatie, recht op onderwijs en godsdienstvrijheid aan de orde. Bij het thema veiligheid wordt ook ingegaan op verschillende situaties en doelgroepen die te maken kunnen krijgen met schendingen van mensenrechten zoals homoseksuelen en vluchtelingen.

Het pakket biedt vooral mogelijkheden om te discussiëren over mensenrechten en sluit door het spelelement aan bij de persoonlijke leefwereld van leerlingen. Naast rollenspellen zijn er andere opdrachten waarmee leerlingen leren nadenken over mensenrechten en mogelijkheden om je daarvoor in te zetten.

Een voorbeeld van een discussie over mensenrechten is de casus over vooroordelen en stereotypering in de les discriminatie. Leerlingen wordt gevraagd een rollenspel te spelen waarbij één leerling in de huid kruipt van een meisje in een rolstoel dat klaagt bij de NS omdat het station alleen een trap heeft en zij zo niet bij het perron kan komen, en anderen de rol vervullen van een jongen die bij de NS werkt en vindt dat er genoeg speciale voorzieningen zijn. Na de discussie zijn er opdrachten waarin leerlingen uitzoeken welke stappen je kunt zetten wanneer je vindt dat bepaalde groepen gediscrimineerd worden en welke rechten of afspraken er zijn wat betreft het verbod op discriminatie.

SLO heeft als nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling een publieke taakstelling in de driehoek beleid, praktijk en wetenschap. SLO heeft een onafhankelijke, niet-commerciële positie als landelijke kennisinstelling en is dienstbaar aan vele partijen in beleid en praktijk.

Het werk van SLO kenmerkt zich door een wisselwerking tussen diverse niveaus van leerplanontwikkeling (stelsel, school, klas, leerling). SLO streeft naar (zowel longitudinale als horizontale) inhoudelijke samenhang in het onderwijs en richt zich daarbij op de sectoren primair onderwijs, speciaal onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. De activiteiten van SLO bestrijken in principe alle vakgebieden.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo